

В.У. Зелянка (Мінск, ШКіП БДПУ)

ВЫВУЧЭННЕ ТАПОНІМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬНАЙ СЯРЭДНЯЙ АДУКАЦЫІ

Асноўнымі задачамі навучання беларускай мове ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі з'яўляецца фарміраванне і развіццё ў вучняў моўнай, камунікатыўнай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі. Апошняя звязана з «усведамленнем вучнямі мовы як феномена культуры, у якім знайшлі адбітак яе праяўленні, выпрацоўкай уменняў карыстацца культуразнаўчымі звесткамі з мэтай забеспячэння паўнацэннай камунікацыі» [1, с. 6].

Да кампанентаў зместу навучання, што забяспечвае фарміраванне лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі, адносяцца нацыянальна маркіраваныя моўныя адзінкі, у тым ліку тапонімы, якія з'яўляюцца «люстэркам гісторыі малой радзімы» [2, с. 45]. Вывучэнне тапанімікі патрабуе ўліку не толькі лінгвістычных, але і гістарычных, геаграфічных, прыродных, сацыяльна-эканамічных і іншых фактараў, у выніку чаго «прачытваюцца невядомыя старонкі гісторыі народа, выяўляюцца забытыя словы роднай мовы, словы чужых і нават “мёртвых” моў, помнікі матэрыяльнай культуры, былыя арэалы рассялення таго ці іншага віду жывёл ці раслін, радовішчы карысных выкапняў» [3, с. 33].

Многія тапонімы суадносяцца з агульнымі назоўнікамі, маюць празрыстую ўнутраную форму, таму тлумачэнне іх паходжання не выклікае ў вучняў цяжкасцей. Так, тапонімы могуць быць крыніцай звестак пра:

- заснавальнікаў населенага пункта (напрыклад, асновай для тапоніма *Бортнікі* паслужыла слова *бортнік* ‘сялянін, які займаўся здабычай мёду лясных пчол’ або ўтвораныя ад яго прозвішчы *Бортнік*, *Бортнікаў*);
- майстэрню (прадпрыемства), што раней існавала на месцы паселішча (*Гута* – населены пункт, дзе быў шкляны завод; *Паперня* – папяровая фабрыка);
- вадаёмы, якія знаходзіліся (знаходзяцца) побач з населеным пунктам (*Крыніца*, *Прудкі*, *Азярышча*);
- асаблівасці рэльефу навакольнай мясцовасці (*Горкі*, *Нізок*, *Раўнішча*);
- характар расліннасці (*Высокі Бор*, *Бярозаўка*, *Лясішча*).

Тлумачэнне этымалогіі тапонімаў (а значыць, спасціжэнне праз мову нацыянальнай гісторыі і культуры) можа адбывацца ў працэсе вывучэння:

- правапісу вялікай і малой літар: *Белае Возера* (назва хутара) – *Белае возера* (назва возера), *Бярозавы Гай* (паселішча) – *бярозавы гай* (лес);

- назоўнікаў, якія маюць форму толькі множнага ліку: *Асіновічы, Бялынічы, Жыровічы, Івацэвічы, Крупкі, Ляўкі, Паставы;*

- скланення назоўнікаў, якія абазначаюць назвы населеных пунктаў на *-оў, -ёў, -аў, -ын, -ін*: *Рагачоў, Магілёў, Барысаў, Драгічын, Жлобін* (звяртаецца ўвага на канчаткі творнага склону);

- пераходу прыметнікаў (дзеепрыметнікаў) у назоўнікі: *Высокае, Глыбокае, Пlosкае, Пагарэлае;*

- словаўтваральных марфем (напрыклад, назвы гарадоў на *-ск /-цк*, як правіла, утвораны ад гідронімаў: *Бабруйск* – горад, пабудаваны на беразе ракі *Бабруі* (цяпер *Бабруйка*), *Віцебск* – на рацэ *Віцьба* і да т.п.; падобныя спецыфічныя беларускія назвы, як заўважае В.П. Лемцюгова, «з’яўляюцца візітнай карткай нашага самабытнага славянскага краю [4, с. 248]).

Фарміраванне ў вучняў умення «расшыфроўваць» культуразнаўчую інфармацыю, «закадзіраваную» ў назвах географічных аб’ектаў, забяспечваюць спецыяльныя практыкаванні.

Адгадванне тапанімічных загадак. З мэтай пашырэння ведаў вучняў пра ролю словаўтваральных марфем пры вывучэнні марфемнай будовы слова і словаўтварэння даецца заданне адгадаць тапанімічныя загадкі, напрыклад: «У аснове назвы гэтага горада, раённага цэнтры Віцебскай вобласці – мянушка *Талака*, у якой выяўляецца сувязь з *талакой* – даўнім звычаем славян аказваць калектыўную дапамогу ў гаспадарчых справах. Імем *Талака* маглі нарачы ініцыятара, актыўнага ўдзельніка талакі. Суфікс *-ын* абазначае індывідуальную прыналежнасць» (Паводле В. Лемцюговай).

Аналіз лінгвакультуразнаўчых тэкстаў. З мэтай усведамлення вучнямі нацыянальнай мовы як культурнай з’явы для азнаямляльнага чытання прапануецца тэкст паводле А. Рогалева:

*У гісторыі ёсць свая «мова». Гэта «мова Зямлі», або географічныя назвы, тапонімы (ад грэчаскіх слоў *topos* – «месца» і *onoma* – «імя, назва»). Здараецца так, што за адным толькі словам – назвай аднаведнага месца – стаяць захапляльныя гістарычныя падзеі. Яны толькі да часу схаваны ад*

вачэй, як быццам рэшткі старажытнага жытла, знайсці якія марыць археалаг. Тапонімы часам даносяць да нас звесткі, якія не заўсёды дадуць археалагічныя знаходкі. Справа ў тым, што геаграфічныя імёны, асабліва старажытныя, уяўляюць сабой сабраны ў адно слова, зашыфраваны ў мінуўшчыне «тэкст». У гэтым «тэксце» ёсць тры роды інфармацыі. Першая – уласна лінгвістычная, якая дазваляе зразумець моўную прыналежнасць назвы і яе будову. Другая інфармацыя – гэта інфармацыя энцыклапедычная, якая захоўвае падрабязнасці нараджэння слова. Інфармацыя трэцяга роду – сітуацыйная – апавядае пра адносіны тых, хто даваў імя, да аб'екта, яго назвы.

Назвы – гэта неад'емная частка нашай спадчыны. Яны такі ж помнік нашай гісторыі, як і высечаныя з граніту манументы і абеліскі. Нездарма першыя айчынныя тапанімісты яшчэ ў XIX стагоддзі называлі геаграфічныя імёны «мовай Зямлі».

Вучням прапануецца даць тэксту загаловак («Мова Зямлі», «Зашыфраваныя ў мінуўшчыне “тэксты”») і абгрунтаваць думку аўтара аб тым, што «тапонімы часам даносяць да нас звесткі, якія не заўсёды дадуць археалагічныя знаходкі» [5, с. 4].

Пры аналізе тэксту ўвага вучняў засяроджваецца на выказанай аўтарам думцы аб тым, што «расшыфраваць» інфармацыю, закадзіраваную ў геаграфічнай назве, дапамагае яе марфемная будова. Для доказу гэтай думкі настаўнік можа прывесці наступны прыклад: суфіксы тапонімаў *-ішч-*, *-ышч-* служаць для абазначэння месца, дзе што-небудзь знаходзілася (*Азяродзішча* – месца, дзе стаяў азярод 'прыстасаванне з падоўжаных жэрдак на слупах для дасушвання снапоў, травы і пад.'). Вучням прапануецца прывесці ўласныя прыклады беларускіх тапонімаў, марфемы якіх нясуць культурознаўчую інфармацыю (*Гарадзішча* – рэшткі старажытнага ўмацаванага паселішча; *Печышчы* – месца, дзе былі печы, у якіх гналі смалу і да т.п.).

Словаўтваральны разбор тапонімаў. Фарміраванне ў вучняў уменняў вызначаць від асновы (невыворная ці вытворная), рабіць словаўтваральны разбор можа адбывацца на аснове тэксту паводле А. Рогалева:

Цэлы шэраг геаграфічных назваў Тураўшчыны не патрабуе дадатковага вывучэння, бо іх сэнс дастаткова зразумелы мясцовым жыхарам. Вось поле Гараваха: ой і бедавалі ж на ім людзі, колькі пнёў ды карчоў давялося прыбраць! Непадалёку ўчастак лесу Забаўе: як пойдзеш у

Забаўе, так і забавішся на дзень, бо ў лесе столькі ягад, грыбоў!.. Назву поля Іванаўская гута тлумачаць наступным чынам: тут жыў калісьці Іван, і была ў яго гута, шкло ён варыў. На лузе Кіслым шмат шчаўя, адсюль і назва. А вось на лузе Краснае вельмі чырвоная, гліністая глеба. Аб затоцы Глухава гавораць так: адзін выхад мае, трапляеш туды, як у глухі мяшок.

Трапнасці, вобразнасці, выразнасці народных найменняў няма граніц, яны проста ўражваюць!

Пасля чытання тэксту і высвятлення паходжання і значэння слова *мікратапонімы* (ад грэч. *mikros* малы + *topos* мясціна + *опута* імя) ‘назвы дробных геаграфічных аб’ектаў: палёў, лясоў, сенажацей, балот, лугоў, дарог і інш.’ вучням прапануюцца наступныя заданні:

- карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, дакажыце, што «сістэма мікратапонімаў – гэта маленькая “энцыклапедыя” кожнай вёскі» [5, с. 122];

- выпішыце з тэксту ўласныя назвы з вытворнымі асновамі, зрабіце іх словаўтваральны разбор;

- прывядзіце ўласныя прыклады мікратапонімаў, што дазваляюць вызначыць, на аснове якой прыметы яны ўзніклі.

Такім чынам, вывучэнне тапонімаў беларускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі спрыяе асэнсаванню вучнямі ўзаемасувязі мовы і культуры на аснове выяўлення культурнага фону, які стаіць за тапонімамі як нацыянальна маркіраванымі моўнымі адзінкамі.

Літаратура

1. Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V – XI класы / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2012. – 56 с.

2. Юлдашева, Л.В. Методологические и методические аспекты проблемы языка как культурно-исторической среды / Л.В. Юлдашева // Рус. язык в школе. – 1990. – № 4. – С. 41–47.

3. Лемцюгова, В.П. Анамастыка / В.П. Лемцюгова // Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 32–33.

4. Лемцюгова, В.П. Тапонімы распавядаюць : навукова-папулярныя эцюды / В.П. Лемцюгова. – Мінск : Літаратура і Искусство, 2008. – 416 с.

5. Рогалеў, А.Ф. Сцежкі ў даўніну : геаграфічныя назвы Беларускага Палесся / А.Ф. Рогалеў. – Мінск : Палымя, 1992. – 159 с.